

Murat ÇELEN¹
Orcid: 0009-0006-4992-6383
Aynur ÇETİNKAYA²
Orcid: 0000-0003-1599-0070

¹ Arsuz Devlet Hastanesi, Hatay, Türkiye
² Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Manisa, Türkiye.

Sorumlu Yazar (Corresponding Author):
Aynur ÇETİNKAYA

aynur.cetinkaya@cbu.edu.tr

Anahtar Sözcükler:

COVID-19, pandemi; yaşam kalitesi; işçi; esnaf; aşı tereddüdü

Keywords:

COVID-19, pandemic; quality of life; workers; tradesmen; vaccine hesitations

Manisa’da Kentsel Ticaretin Aktörlerinden Esnafın COVID-19 Salgınına Değerlendirmesi: Yaşam Kalitelerine Etkisi, Endişeleri ve Aşı Tereddütlerine Dair Bir Araştırma

The Evaluation of The COVID-19 Pandemic by The Tradesmen Who Are The Actors of The Urban Trade in Manisa: A Study on The Impact on Quality of Life, Concerns and Vaccine Hesitations

* Bu çalışma, TÜBİTAK 2209/A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destek Programı tarafından 2021/ 1. Döneminde desteklenmiştir.

Gönderilme Tarihi: 15 Eylül 2024

Kabul Tarihi: 22 Şubat 2025

ÖZ

Amaç: Araştırmanın amacı, Manisa’da kent merkezinde faaliyet gösteren küçük işletme çalışanları ve esnafın COVID-19 salgının yaşam kalitelerine etkisine yönelik algılarını, endişe düzeyleri ile endişelerinin kaynaklarını belirlemek ve salgın süreci devam ederken aşı tereddütlerini ve ilişkili değişkenleri saptamaktır.

Yöntem: Araştırma analitik-kesitsel tiptedir. Çalışmanın örnekleminde Manisa kent merkezinde bulunan küçük işletme çalışanları ve esnaflardan 425 kişiye ulaşılmıştır. Araştırmaya tabaka yapılmış iş kollarında, kolayda örnekleme ve kartopu örnekleme teknikleri ile Manisa kent merkezinde faaliyet gösteren küçük işletme çalışanları ve esnaflardan gönüllüler alınmıştır. Araştırmada “Kişisel Bilgi Formu”, “COVID-19 Salgını Endişeleri”, “COVID-19’un Yaşam Kalitesine Etkisi Ölçeği” ve “Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği” kullanılmıştır. Verilerin analizinde normallik testi, parametrik ve non-parametrik testler kullanılmıştır.

Bulgular: Küçük işletme çalışanları ve esnafın %20.5’i “salgın başladığında endişelidim, halen öyle hissediyorum” demiştir. Manisa’da küçük işletme çalışanları ve esnafın COVID-19 pandemisinin yaşam kaliteleri üzerindeki algılanan etkisi yüksek, endişeleri kısmen devam etmekte ve aşıya karşı güvensizlikleri orta düzeydedir.

Sonuç: Küçük işletme çalışanları ve esnaflar için COVID-19 salgını birçok açıdan zor ve karmaşıktır. Aşı tereddüdüne yönelik dil engellerini içermeyen, bilgilendirici mesajların kuram ve modele dayalı verilmesi önerilmektedir.

ABSTRACT

Objective: The aim of this study, to support the field leg of the struggle, is to determine the perceptions of the small business workers and the tradesmen operating in the city center of Manisa about the impact of the COVID-19 pandemic on their quality of life, and their anxiety levels and the sources of their concerns, and to determine the vaccine hesitations and its relationships variables while the epidemic process continues.

Methods: The research is a analytic cross-sectional type study. The study sample included 425 people from small business employees and tradesmen in Manisa city center. Volunteers from small business employees and tradesmen operating in Manisa city center were included in the research, using convenience sampling and snowball sampling techniques in stratified business lines. “Personal Information Form”, “COVID-19 Pandemic Concerns”, “The COVID-19–Impact on Quality of Life (COV19-QoL_{TR}) scale” and “Vaccination Hesitancy Scale in Pandemics”. were used in the research. Normality test, parametric and non-parametric tests were used to analyze the data.

Results: 20.5% of small business employees and tradesmen said, "I was worried when the epidemic started, and I still feel that way." In Manisa, the perceived impact of the COVID-19 pandemic on the quality of life of small business employees and tradesmen is high, their concerns partially continue, and their distrust of the vaccine is at a moderate level.

Conclusion: For small business workers and tradespeople, the COVID-19 pandemic is difficult and complex in many ways. It is recommended that informative messages be given based on theory and model, which do not include language barriers regarding vaccine hesitancy.

GİRİŞ

COVID-19 salgınının ortaya çıkışından günümüze yaklaşık dört yıl geçmiş olmasına karşın, geçtiğimiz yıllarda Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün üye devletleri, dünyada salgınlara karşı küresel iş birliğini güçlendirmek adına yeni bir uluslararası anlaşmanın geliştirilmesi konusunu gündemine almıştır. Bunun nedeni olarak sınır tanımayan bulaşıcı bir patojenle mücadele edebilmek için küresel iş birliğinin eksikliği vurgulanmış, özellikle pandemiye müdahalede aşı, ürün vb.'nin adaletsiz ve zamansız dağıtımı, COVID-19 salgın sürecinin farklı aşamalarındaki küresel müdahaleyi zorlaştırdığı belirtilmiştir. Dünyada küresel tepkide bahsedilen ahlaki ve teknik başarısızlığın bilincinde olan DSÖ'nün 194 üye devleti, uluslararası iş birliğini geliştirmek noktasında, bilimsel araştırmaların izlenmesinden, örneklerin paylaşımına kadar; gelecekteki olası tehditlerde koordinasyon gerektiren çabaların daha iyi ele alınmasını sağlamak için olası stratejileri belirlemeye çalışmaktadır (Moss, 2022). Bu bağlamda yerel ve küresel mücadelede, pandemileri konu alan toplumsal, yerel, bölgesel ya da bireysel durumu ortaya koyan araştırmalar yol gösterici olabilecektir.

COVID-19 salgını hem küresel hem de yerel ekonomiyi farklı boyutlarda etkilemiş olup, salgın sürecinden olumsuz etkilenen yerel işletmeler içerisinde esnaflar ilk sıralarda yer almaktadır. Çünkü berber, küçük dükkânlar, lokanta-restoran gibi bazı işletmeler dolayısıyla çalışanlar ve esnaflar büyük zarara uğramıştır (İnce, 2020). Dünyada ticaretin tarihsel başlangıcı sayılan esnafılık, Arapça kökenli olup, “sınıflar” anlamında “bir iş ve mesleği icra edenleri” kapsayan bir terimdir. Sosyal ve ekonomik olarak esnafın statüsünün, kuramsal ve pratik bilgiye sahip bir *profesyonel* ile *işçi* arasında olduğu ifade edilmektedir (Baykul, 2009). COVID-19 salgını sosyal fobi, işsizlik, tedarik zincirinde aksamalar, borsada çöküşler, ekonomik kilitlenme ve küreselleşmeden uzaklaşma gibi çeşitli alanlarda farklı düzeylerde önemli sosyal ve ekonomik sorunlar yaratmış ve esnafların faaliyetlerini aksatarak finansal ve itibar tehdidi oluşturmuştur (Alves, Tan Cheng, Luo ve Hao, 2020). Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de T.C. Sağlık Bakanlığı’nca ilk COVID-19 vakasının 10 Mart 2020 tarihinde duyurulmasından sonra, salgınla mücadele tedbirleri (kafe, restoran vb. faaliyetlerinin durdurulması, uzaktan eğitim, esnek çalışma sistemi vb.) uygulamaya konulmuştur. Bugün birçok otorite COVID-19 salgınının küresel anlamda 1929 Ekonomik Krizi’nden sonra dünyanın göreceği en büyük ekonomik kriz olacağını ve en çok etkilenimin olduğu gruplardan birinin de esnaflar ve KOBİ çalışanları olduğunu belirtmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü’nce hazırlanan COVID-19’un çalışma yaşamına etkilerini içeren raporda, salgının çalışma dünyasına üç farklı boyutta etkileniminden bahsedilmiştir: işsizlik ile birlikte yetersiz istihdam, işin niteliği (ücretler ve sosyal koruma) ve işgücü piyasasının olumsuz etkilerine karşı savunmasız ve dezavantajlı grupların etkilenimleridir (International Labour Organization, 2021). Delen ve Peksan (2020) tarafından pandeminin başlarında sanayi işletmelerinde çalışan sendikali 1062 işçi (mavi yakalı) ile yapılmış çalışmada erkek olan bir mekanik bakım ustasının: “*Bu ülkede salgın süresince kaybeden hep çalışanlar oldu, bundan sonrası için de ümitsizim*” ifadeleri yaşam kalitesinin çok boyutlu etkileniminin bir özeti niteliğindedir. Bir araştırma şirketine ait Türkiye koronavirüs salgını kamuoyu araştırmasında 800 kişilik örnekleme de yer alan 18 yaş üzeri bireylerin yarısından fazlası (%56) salgının başlangıcından beri endişeli ruh halini sürdürürken, başlangıcından sonra rahat hissedenler çok daha küçük bir grup (%7) olarak belirlenmiştir (Ipsos, 2021).

Dünyada COVID-19 mücadelesinde, aşılarla birlikte, el yıkama, sosyal mesafe ve yüz maskesi kullanma gibi bilinen önleyici tedbirler ile ölümlerin ya da kalıcı sakatlıkların engellenmesi hedeflenmiştir. Deneyisel çalışmalardan elde edilen kanıtlara göre de aşılardan toplumun sağlığını tehdit eden pandemiler ile mücadelede değeri ortaya çıkarılmıştır. Fakat günümüzde Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde başta dünyada pek çok ülkede aşı karşıtlığı ve aşı tereddüdü hareketi mevcut olup, bu durum küresel sağlıkta tehdit oluşturan önemli bir halk sağlığı sorunsalı yaratmıştır (Çapar ve Çınar, 2021). Ancak halkın aşıya olan inancını ve güvenini artırmak için aktif bir çaba gösterilmediği takdirde, aşı kullanımı yoluyla bulaşıcı hastalıkların hasta yapma ve öldürücülüğü ile mücadelede elde edilen kazanımların kaybolması riski olduğu önemle vurgulanmaktadır (Black ve Rappuoli, 2010). Salgında enfeksiyon olasılığını, bulaşma ve hastalık şiddetini azaltmada, kişilerin nasıl davrandığını ve davranışlarını etkileyen faktörleri anlamak önemlidir. Bu anlayış, hastalığın etkisini ve yayılımını azaltıcı iletişim stratejilerini geliştirmeye yönelik yol gösterici veriler sağlayabilir (Bish ve Michie, 2010).

Bu araştırmanın amacı, Manisa’da kent merkezinde faaliyet gösteren küçük işletme çalışanları ve esnafların COVID-19 salgının yaşam kalitelerine etkisine yönelik algılarını, endişe düzeyleri ile endişelerinin kaynaklarını belirlemek ve salgın süreci devam ederken aşı tereddütlerini, ilişkili değişkenleri saptamaktır. Araştırmada şu üç soruya yanıt aranmıştır:

- Manisa’da kent merkezinde küçük işletme çalışanları ve esnafların,
- COVID-19 salgının yaşam kalitelerine etkisine yönelik algıları nasıldır?
- COVID-19 salgınına dair endişe düzeyleri ve endişelerinin kaynakları nelerdir?
- Salgının süreci devam ederken aşı tereddütleri ne düzeyde ve ilişkili değişkenler nelerdir?

YÖNTEM

Araştırmanın Tipi

Araştırma analitik-kesitsel tiptedir.

Araştırmanın Yapıldığı Yer

Araştırma Manisa kent merkezinde yürütülmüştür. Manisa son zamanlarda Türkiye’de ve dünyada önde gelen sanayi kentleri arasında ilk sıralara doğru ilerlemektedir. Yine Ege Bölgesi’nde yer alan tarım, ticaret ve sanayide önemli alanları bulunan Manisa, gelişme potansiyeli en yüksek illerinden biridir. Araştırmanın yapıldığı Manisa kentinin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması (2017 yılı verisinde 81 il içinde), 23. sırada olup kent ve ilçe merkezlerinde toplam esnaf ve sanatkâr sayısı (fiili) 52.363’tür. Kent merkezinde esnaf ve sanatkârlar odalarına üye sayısı, 2020 yılı verisine göre 11.878’dir (Yalçınkaya, 2017).

Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Manisa kent merkezinde bulunan küçük işletme çalışanları ve esnaflar oluşturmuştur. Araştırmada en küçük örneklem büyüklüğü, anket türündeki çalışmalarda örneklem büyüklüğü hesaplama formülü kullanılarak hesaplanmıştır (Serdar, Cihan, Yüzel ve Serdar, 2021):

$$N = \frac{Z_{\alpha/2}^2 \times P \times (1 - p) \times D}{E^2}$$

Evrenin bilinmediği durumlarda; tahminde doğruluk için %95 güven yüzdesinde (t=1.96) ulaşılması gereken referans (beklenen prevalans 0.50) alınarak, 0.05 yanılma payı ile örneklem büyüklüğü 384 olarak belirlenmiştir (n=384). Araştırma örnekleminde Sanayi ve Ticaret Bakanlığı bünyesinde bulunan e-esnaf ve sanatkâr veri tabanı kayıtlarına göre işletmelerin mesleki dağılımlarını içeren tabakalama kullanılmıştır. 13.02.2019 tarihli ve 30685 sayılı Resmî Gazete ile yürürlüğe giren meslek kolları bağlamında Manisa Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı bünyesinde bulunan e-esnaf ve sanatkâr veri tabanı kayıtları incelenerek küçük esnaf tanımlamasına uyacak iş kolları ve işyerleri araştırma öncesinde belirlenmiştir (Baykul, 2009). Bazı meslek grupları (elektrik tesisatçısı, kamyonculuk vb.) sanayi bölgesindeki işyerleri ve çalışanları kapsadığı için, il merkezinde işyeri bulunmadığından dışlanmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Bünyesinde Bulunan E-Esnaf ve Sanatkâr Veri Tabanı Kayıtlarına Göre İşletmelerin Mesleki Dağılımı: Araştırmada Ulaşılan ve Hedeflenen Örneklem Sayıları

Meslek Adı	Hedeflenen Örneklem		Ulaşılan Örneklem	
	n		n	%**
1. Bakkallık. Bayilik. Büfecilik	20		24	5.6
2. Minibüsçülük	20		15	3.5
3. Mobilya. İmalat. Satış	20		17	4.0
4. Kahvecilik	20		17	4.0
5. Fırıncı	20		20	4.7
6. Nakliyecilik	20		14	3.3
7. Kuyumcu	20		21	4.9
8. Şoförlük	20		10	2.4
9. Hırdavatçı	20		13	3.1
10. Kadın ve erkek kuaförlüğü	20		24	5.6
11. Taksicilik	20		20	4.7
12. Kırtasiyecilik	20		16	3.8
13. Lokantacılık	20		21	4.9
14. Pazarcılık	20		17	4.0
15. Servis aracı işletmeciliği	20		6	1.4
16. Fotoğrafçı	20		17	4.0
17. Tuhafiyecilik	20		24	5.6
18. Otobüsçülük	20		12	2.8
19. Terzi	20		26	6.1
20. Diğer meslekler	42		91	21.4
TOPLAM	422		425	100.0

* Bazı meslek grupları (elektrik tesisatçısı kamyonculuk, torna, tesviyeci, sıhhi tesisatçı, mahrukacı, marangoz konfeksiyoncu) sanayi bölgesindeki işyerleri ve çalışanları kapsadığı için, il merkezinde işyeri bulunmadığından dışlanmıştır. **Sütun yüzdesi

Araştırmaya kolayda örnekleme ve kartopu örnekleme teknikleri ile Manisa kent merkezinde faaliyet gösteren küçük işletme çalışanları ve esnaflardan gönüllüler dahil edilmiştir. Araştırma örnekleminde işletmelerin mesleki dağılımlarını kapsayan Manisa kent merkezinde bulunan küçük işletme çalışanları ve esnaflardan 425 kişiye ulaşılmıştır (n=425). Başlangıçta Manisa kentinin en işlek caddeleri olan (İzmir Caddesi, Doğu Caddesi, Mustafa Kemal Paşa Caddesi vb.) yerlerde bulunan işyerleri ile araştırma verilerinin toplanması planlanmış, gönüllü katılımcılara kendisi gibi işte çalışan ve araştırmaya katılmaya gönüllü olabilecek çevresindeki kişiler sorularak veri toplama sürecine devam edilmiştir. Kartopu tekniği gereği katılımcının yönlendirdiği kişiler ile veri toplama devam etmiştir.

Örnekleme dahil edilme kriterleri;

- 18-64 yaş arası erişkinler
- İletişim engeli bulunmayan kişiler
- Çalışmaya katılmaya gönüllü olanlar
- Manisa kent merkezinde küçük işletmelerde çalışan (esnaf, dükkânında kendisi ya da çalışan işçi) kişilerdir.

Örnekleme dahil edilmeme kriterleri ise;

- 18 yaş altındaki kişiler
- İletişim engeli bulunan kişiler (Türkçe bilmeyen, mental retarde olan vb.)
- Çalışmaya katılmayı kabul etmeyen kişilerdir.

Veri Toplama Araçları

Veriler veri toplama araçları aracılığıyla araştırmacılar tarafından COVID-19 önlemleri uygulanarak (maske, mesafe, kişisel kalem, anket) ve yazılı onamları alınan katılımcılar ile Ocak-Mart 2022 tarihlerinde yüz yüze toplanmıştır. Araştırmada kullanılan veri toplama araçları şöyledir:

Kişisel Bilgi Formu: Araştırmacılar tarafından hazırlanan bu formda; küçük işletmelerde çalışanların ve esnafların yaş, cinsiyet, eğitim durumu, mesleği, COVID-19 hastalık durumu, endişe ve sağlık algısına dair özellikleri içeren 25 soru yer almaktadır. Sorular içerisinde katılımcıların öznel olarak katılımcıların değerlendirmelerini içeren boy ve kilo değerleri sorusu yer almıştır.

COVID-19 Salgını Endişeleri: Bu veri toplama aracında, küçük işletmelerde çalışanların ve esnafların kendisini nasıl hissettiği, endişe kaynakları, çalışmaya ara verme durumu sorulmuştur.

Ayrıca katılımcıların öznel sağlıklılık değerlendirmesi yapmaları istenmiştir. Bireyin kendi sağlık değerlendirmesini içeren sağlık algısı, kişinin kendi sağlığına yönelik duygu, düşünce, önyargı ve beklentilerini kapsayan bir örüntü şeklinde tanımlanabilir (Diamond, Becker, Arenson, Chambers ve Rosenthal, 2007). Bireylerin sağlık durumlarını belirlemede bu yöntem yaygın olarak kullanılmaktadır (Doğanay ve Uçku, 2012). Öznel sağlıklılık değerlendirmesinde kişilerin kendi sağlığını çok kötüden çok iyiye kategorize edilmiş beşli seçeneğe uygun olan algılarını belirtmeleri istenmiştir.

COVID-19'un Yaşam Kalitesine Etkisi Ölçeği: Repiști ve arkadaşları (2020) tarafından geliştirilmiş özgün ölçek, Sümen ve Adıbelli (2022) tarafından COVID -19 tanılı olan ve olmayan kişilerde metodolojik çalışması yapılarak Türkçe diline uyarlanmıştır. Altı maddelik ölçek (COV19-QoLTR), insanların ruh sağlığı ile ilgili temel yaşam kalitesi alanlarını içermektedir. Ölçeğin birinci maddesi, yaşanan salgının bireylerin genel olarak yaşam kalitesi üzerindeki etkisi konusunda duygularını içermektedir. Devamında kişinin fiziksel ve zihinsel sağlıklılık halinin bozulmasına yönelik algıları ölçeğin ikinci ve üçüncü maddesinde yer almaktadır. Daha sonraki dördüncü ve beşinci maddelerde kişilerin pandemi kaynaklı anksiyete ve depresyon düzeylerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Ölçeğin altıncı son maddesi, kişisel güvenlik tehlikesinin ne ölçüde olduğunu saptamaktadır. Tüm maddeler Kesinlikle katılmıyorumdan (1) Kesinlikle katılıyorum (5) kadar beşli Likert tipinde olup, bireylerin son bir hafta (yedi gün) içindeki duygu ve düşüncelerini değerlendirmektedir. Elde edilen toplam puan madde sayısına bölünerek ölçek puanı hesaplanmaktadır. Yüksek ölçek puanı, pandeminin kişinin yaşam kalitesi üzerinde etkisinin büyük olduğunu göstermektedir. Ölçeğin Cronbach alfa katsayısı 0.910 bildirilmiştir (Sümen ve Adıbelli, 2022). Bu çalışma için ölçeğin Cronbach alfa değeri 0.839 hesaplanmıştır.

Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği: Özgün ölçek çalışması Larson ve arkadaşları (2015) tarafından yapılmış olan (Aşı Tereddüt Ölçeği) ölçeğin, Çapar ve Çınar (2021)'in pandemiler için uyarlaması ile Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışmasını yaptığı ölçek; aşı tereddüdünü ölçmeyi amaçlayan Kesinlikle katılmıyorumdan (1) Kesinlikle

katılıyorum (5) kadar beşli Likert tipinde bir ölçeğe araçtır. Ölçekten yüksek puan alınması, pandemilerde aşr tereddüdünün de yüksek olduğuna işaret etmektedir. On madde ve iki alt boyuttan oluşan ölçeğin birinci alt boyutu "Güven Eksikliği" sekiz maddeden oluşmaktadır. Bu alt boyutta bazı ölçek maddeleri ters puanlanan maddelerdir. Güven Eksikliği alt boyutu yüksek puanı, pandemilerde aşrı karşı güvensizliğin yüksekliğini göstermektedir. Ölçeğin ikinci alt boyutu "Risk" iki maddeden oluşmakta ve yüksek Risk puanı pandemilerde aşrı riskinin yüksek algılandığı anlamına gelmektedir. Ölçeğin Cronbach Alpha değeri 0.901 olarak hesaplanmıştır (Çapar ve Çınar, 2021). Bu çalışma için ölçeğin Cronbach alfa değeri 0.862 hesaplanmıştır.

Verilerin Değerlendirilmesi

Araştırmada verilerin değerlendirilmesinde SPSS 21.0 (Statistical Package for Social Science) paket programı kullanılmıştır. Araştırma kapsamındaki küçük işletme çalışanları ve esnafın, beyanlarına dayalı elde edilen kilo ve boy değişkeninden beden kitle indeksi (BKİ) değerleri hesaplanmıştır. Zayıf kişiler BKİ <18.5 kg/m² olanlar, normal kişiler 18.5 ≤ BKİ <25 kg/m² olanlar, fazla kilolu kişiler 25 kg/m² ≤ BKİ >30 kg/m² olanlar ve obez kişiler 30kg/m² ≤ BKİ olanlar şeklinde değerlendirilmiştir (Baş, Arslan ve Türker, 2016). Tanımlayıcı istatistiklerde sayı, yüzde dağılımı, ortalama ±standart sapma, ortanca, en küçük- en büyük (Minimum-maksimum) değerler hesaplanmıştır. Ölçek verilerinin analizinde normallik testi (Kolmogorov-Smirnov testi) yapılarak parametrik ve non-parametrik testlere karar verilmiştir. Normal dağılıma uygunluk gösteren verilerde (Kolmogorov-Smirnov testi *p* değeri>0.05), Bağımsız gruplarda t testi, Tek yönlü varyans analizi ve posthoc Tukey's b testleri kullanılmıştır. Normal dağılıma uymayan (Kolmogorov-Smirnov testi *p* değeri<0.05) COVID-19'un Yaşam Kalitesine Etkisi Ölçeği ile Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği arasında ilişkinin belirlenmesinde non-parametrik test olan Spearman korelasyon testi kullanılmıştır.

Araştırmanın Etik Yönü

Araştırmanın yürütülebilmesi için, Sağlık Bakanlığı, ilgili üniversitenin Tıp Fakültesi Sağlık Bilimleri Etik Kurul'undan (24/11/2021 tarihi ve 2021-1032 karar numaralı) ve araştırmanın yapıldığı ilin Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği'nden (10/12/2021 tarihi ve 2021-733 sayılı) izin alınmıştır. Yine e-posta yolu ile araştırmadaki ölçeklerin sahiplerinden izin alınmıştır. İlk olarak araştırma izni için T.C. Sağlık Bakanlığı COVID-19 konusunda bilimsel araştırma çalışmaları kapsamında COVID-19 Bilimsel Araştırma Değerlendirme Komisyonu'na online başvuru yapılmış ve araştırma uygun olarak değerlendirilmiştir. Çalışmaya katılan küçük işletme çalışanları ve esnafardan gönüllü olduklarına dair bilgilendirilmiş onam alınmıştır.

BULGULAR

Araştırma kapsamına alınan küçük işletme çalışanları ve esnafın %69.7'si erkek olup 18-68 yaş arasında ve yaş ortalamaları 37.5±11.1'dir. Yüzde 64'ü işyerinde çalışan, %59.5'i evli ve %76.2'si çekirdek aile tipine sahip, %38.1'i lise mezundur. Çoğunluğu (%64.2) gelir düzeyini gelir gıdere denk/orta düzeyde tanımlamıştır (Tablo 2).

Tablo 2. Araştırma Kapsamındaki Küçük İşletme Çalışanları ve Esnafın Sosyo-Demografik Özellikleri, Manisa, 2022 (n=425)

Sosyo-demografik özellikler		n	%
Cinsiyet	Erkek	294	69.2
	Kadın	131	30.8
Yaş (37.59±11.11, Ortanca 37.00, Min-Maks:18.00-68.00)*	37 yaş ve altı	222	52.2
	37 yaş üzeri	203	47.8
İşyerindeki konum	Çalışan	272	64.0
	Kendisine ait	153	36.0
Medeni durum	Evli	253	59.5
	Evli değil	172	40.5
Çocuk sayısı	Yok	146	34.4
	1 çocuk	95	22.4
	2 çocuk	119	28.0
	3 çocuk	45	10.6
	4 çocuk	13	3.1
	5 çocuk	7	1.6
Eğitim durumu	Okur-yazar	5	1.2
	İlkokul mezunu	44	10.4
	Ortaokul mezunu	121	28.5
	Lise mezunu	162	38.1
	Ön lisans mezunu	25	5.9
	Lisans mezunu ve üstü	68	16.0

Aile tipi	Çekirdek aile	324	76.2
	Geniş aile	66	15.5
	Parçalanmış aile	35	8.2
En uzun yaşanılan yerleşim birimi	Köy/kasaba	43	10.1
	İlçe merkezi	68	16.0
	İl merkezi	311	73.2
	Yabancı ülke	3	0.7
Algılanan gelir düzeyi	Kötü (Gelir giderden az)	87	20.5
	Orta (Gelir gidere denk)	273	64.2
	İyi (Gelir giderden fazla)	65	15.3

*Aritmetik ortalama ± Standart sapma, Minimum-Maksimum değerler

Araştırma kapsamındaki küçük işletme çalışanları ve esnafların, beyan ettikleri kilo ve boylarına göre %52.5'i fazla kilolu ve obezdir. Yarıya yakınının (%45.4) sigara içme alışkanlığı vardır. Yine %33.9'u COVID-19 hastalığı tanısı almış ve hastalığı geçirmiştir (Tablo 3).

Tablo 3. Araştırma Kapsamındaki Küçük İşletme Çalışanları ve Esnafların Sağlık ve COVID -19 Hastalığına İlişkin Bazı Özellikleri, Manisa, 2022 (n=425)

Sağlık İle İlgili Özellikler		n	%
Sigara kullanma alışkanlığı	Var	193	45.4
	Yok	232	54.6
Alkol kullanma alışkanlığı	Var	77	18.1
	Yok	348	81.9
Bilinen tanı aldığı hastalığı	Var	43	10.1
	Yok	382	89.9
Beden Kitle İndeksi (BKİ) kategorileri (25.59±4.52, Ortanca:25.30, Min-Maks: 16.02-60.10)*	BKİ <18.5 kg/m ² olan kişiler zayıf	9	2.1
	18.5 ≤ BKİ <25 kg/m ² olanlar normal	193	45.4
	25 kg/m ² ≤ BKİ >30 kg/m ² olanlar fazla kilolu	167	39.3
	30kg/m ² ≤ BKİ olanlar ise obez	56	13.2
İnternetin sağlık için güvenilir bir kaynak olduğunu düşünme durumu	Her zaman	22	5.2
	Çoğunlukla	144	33.9
	Nadiren	185	43.5
	Hiçbir zaman	74	17.4
Sosyal medyada sağlıkla ilgili sayfaları takip etme durumu	Her zaman	20	4.7
	Çoğunlukla	122	28.7
	Nadiren	199	46.8
	Hiçbir zaman	84	19.8
COVID-19 Hastalığına İlişkin Bazı Özellikler		n	%
COVID- 19 hastalığı geçirme durumu**	Kendim geçirdim	144	33.9
	Birinci derece yakınım (annem, babam, kardeşim, çocuğum) geçirdi	126	29.6
	İkinci derece yakınım (Dede, nine, torun, kardeş) geçirdi	114	26.8
	Üçüncü derece yakınım (Dayı, amca, teyze, hala yeğen) geçirdi	121	28.5
	Arkadaşım/tanıdığım geçirdi	124	29.2
	Hiç geçiren olmadı	57	13.4
Yüz maskesi kullanma durumu	Her zaman	154	36.2
	Arada/bazen	120	28.2
	Uzun süre dışardaysam evet, kısa süreli ise hayır	132	31.1
	Hiçbir zaman	15	3.5
	Kararsızım	4	0.9
Genel olarak kullandığı yüz maskesi türü	Cerrahi maske	216	50.8
	Kumaş maske	140	32.9
	Yüz solunum maskesi	42	9.9
	Fikrim yok	18	4.2
	Hiç maske kullanmıyorum	9	2.1
Yüz maskesi genelde kullanma özelliği (ne kadar süre /gün)	Sadece 1 kere, en fazla 3 saat	82	19.3
	Sadece 1 kere 3 saatten daha uzun süre aynı maske	227	53.4
	2-3 gün aynı maske	93	21.9
	4-5 gün aynı maske	8	1.9
	6-7 gün aynı maske	2	0.5
	1 haftadan uzun süre	3	0.7
	Sürekli aynı maskeyi kullanıyorum	10	2.3
	Ellerimi sık sık yıkarım	286	67.3
	Kişilerle mesafeme dikkat ederim.	265	62.4

Salgınla mücadelede yüz maskesi takma dışında aldığı önlem(önlemler)**	Tek kullanımlık ürünler tercih ederim.	171	40.2
	Kapalı ve kalabalık alanlara girmem	160	37.6
	Diğer	1	0.2

*Aritmetik ortalama $\pm$ Standart sapma, Minimum-Maksimum değerler

**Her birey birden fazla ifade kullanmıştır. Yüzdelere katılımcı üzerinden hesaplanmıştır.

BKİ: Beden Kitle İndeksi

Araştırmadaki küçük işletme çalışanları ve esnafın COVID-19 salgınının yaşam kalitelerine etkisine ilişkin algılarını belirleyen ölçekten alınabilecek en yüksek beş puan üzerinden ortalama 3.29 ± 0.97 (ortanca:3.50) puan aldıkları saptandı (Tablo 4).

Puanın 5'e yaklaşması, salgının bireyin yaşam kalitesi üzerindeki etkisinin daha büyük olduğuna işaret etmektedir. En yüksek puan alan ilk madde "*Yaşam kalitemin eskisinden daha düşük olduğunu düşünüyorum* (3.58 ± 1.36)" şeklindeki var olan salgının bireylerin yaşam kaliteleri üzerindeki genel etkisine yönelik duygularını anlatan maddedir. İkinci yüksek puanlanan madde (6. Madde) "*Kişisel güvenliğimin risk altında olduğunu hissediyorum* (3.56 ± 1.33), şeklindeki bireylerin kişisel güvenliklerinin ne ölçüde tehlikede olduğu ile ilgili algılarını değerlendirmektedir. Araştırmada kapsamındaki küçük işletme çalışanları ve esnafın endişe düzeyleri ile endişelerinin kaynakları Tablo 4'te sunulmuştur. Küçük işletme çalışanları ve esnafın salgın sürecinde %60.2'si çalışmaya ara verdiğini belirtmiştir. COVID-19 salgınına dair katılımcıların %52'si "salgın başladığında daha endişeli hissediyordum, zaman geçtikçe rahatladım", derken %20.5'i "salgın başladığında endişeliydim, halen öyle hissediyorum" şeklinde ifade etmişlerdir. Salgında endişe kaynakları olarak en çok %33.9'u ailesinin (özellikle çocuklarının) sağlığından, %25.6'sı COVID-19 virüsünü kaparak hasta olup, ölmekten ya da yoğun bakıma yatmaktan, %19.8'i ekonomik sıkıntı, para ve iş kaybından endişe duyduklarını belirtmiştir. Öznel sağlıklılık değerlendirmesinde %47.1'i sağlık algısının iyi, %28.5'i orta düzeyde olduğunu ifade etmiştir.

Tablo 4. Araştırma Kapsamındaki Küçük İşletme Çalışanları ve Esnafın COVID-19 Salgınının Yaşam Kalitelerine Etkisine Yönelik Algıları, Endişe Düzeyleri ile Endişe Kaynakları, Manisa, 2022 (n=425)

COVID-19'un Yaşam Kalitelerine Etkisine Yönelik Algıları		n	%
COVID-19'un Yaşam Kalitesine Etkisi Ölçeği	Yaşam kalitesine küçük etki (Ölçek puanı 3.50 ve altı)	221	52.0
(3.29 ± 0.97 , Ortanca:3.50, Min-Maks: 1-5)*	Yaşam kalitesine büyük etki (3.50 puan üzeri)	204	48.0
COVID-19 Salgınına Dair Endişe Düzeyleri ile Endişelerinin Kaynakları			
COVID-19 salgını	Salgın başladığında endişeliydim, halen öyle hissediyorum	87	20.5
başladığından bu yana kendisini nasıl hissettiği	Salgın başladığında daha endişeli hissediyordum, zaman geçtikçe rahatladım	221	52.0
	Salgın başladığında rahattım, halen rahatım	106	24.9
	Salgın başladığında daha rahattım, zaman geçtikçe endişem arttı	11	2.6
"Salgında en çok (lar)/dan endişe duydum."***	Ailesinin (özellikle çocuklarının) sağlığından	144	33.9
	COVID-19 olup, ölmekten ya da yoğun bakıma yatmaktan	109	25.6
	Ekonomik sıkıntı, para ve iş kaybından	84	19.8
	İşin yürütüm koşulları yüzünden (para, müşteri, kalabalık, yolcu, otobüs vb.)	18	4.2
	Hiç endişe duymadım	14	3.3
Salgın sürecinde çalışmaya ara verme durumu	Evet	256	60.2
	Hayır	121	28.5
	Emekli oldum	5	1.2
	Salgın döneminde iş değiştirdim	43	10.1
Öznel sağlıklılık değerlendirmesi	Çok kötü	3	0.7
	Kötü	13	3.1
	Orta	121	28.5
	İyi	200	47.1
	Çok iyi	88	20.7
Toplam		425	100.0

*Aritmetik ortalama $\pm$ Standart sapma, Minimum-Maksimum değerler

***Her birey birden fazla ifade kullanmıştır. Yüzdelere katılımcı üzerinden hesaplanmıştır. Bu soruya 369 kişi yanıt vermiştir. Yüzdelere katılımcı üzerinden hesaplanmıştır

Küçük işletme çalışanları ve esnafın pandemide aşı tereddüdü düzeylerinin alınabilecek en yüksek puan olan 55 üzerinden değerlendirildiğinde 26.67 ± 8.22 (ortanca: 26.00) puan aldıkları ve pandemide aşıya karşı güven eksikliğinin orta düzeyde olduğu belirlenmiştir (Tablo 5).

Tablo 5. Araştırma Kapsamındaki Küçük İşletme Çalışanları ve Esnafların COVID-19 Salgınında Aşı Tereddüt Ölçeği Puanları ile Bazı Değişkenlerin İncelenmesi, Manisa, 2022 (n=425)

Değişkenler		n	Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği ve Ölçekler			Alt
			Güven Eksikliği	Risk	Toplam	
Cinsiyet	Erkek	294	20.68±7.23	6.12±2.04	26.80±8.34	
	Kadın	131	20.16±6.76	6.22±2.00	26.39±7.97	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =0.687	<i>t</i> =-0.499	<i>t</i> =0.469	
			<i>p</i> =0.492	<i>p</i> =0.618	<i>p</i> =0.639	
Yaş grubu	37 yaş ve altı	222	20.98±7.19	6.29±1.99	27.27±8.20	
	37 yaş üzeri	203	20.01±6.95	6.00±2.06	26.02±8.22	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =1.399	<i>t</i> =1.461	<i>t</i> =1.568	
			<i>p</i> =0.163	<i>p</i> =0.145	<i>p</i> =0.118	
İşyerindeki konum	Çalışan	272	20.79±7.19	6.33±1.95	27.13±8.14	
	Kendisine ait	153	20.03±6.91	5.83±2.12	25.86±8.33	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =1.068	<i>t</i> =2.440	<i>t</i> =1.522	
			<i>p</i> =0.286	<i>p</i>=0.015	<i>p</i> =0.129	
Medeni durum	Evli	253	20.26±6.67	6.18±1.99	26.44±7.88	
	Evli değil	172	20.90±7.67	6.11±2.08	27.02±8.71	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =-0.922	<i>t</i> =0.326	<i>t</i> =-0.714	
			<i>p</i> =0.357	<i>p</i> =0.745	<i>p</i> =0.476	
Eğitim durumu	İlköğretim mezunu (a)	170	20.65±6.71	6.37±2.10	27.02±8.08	
	Lise mezunu (b)	162	19.92±6.68	5.84±1.86	25.77±7.85	
	Üniversite mezunu (c)	93	21.32±8.33	6.29±2.12	27.61±9.01	
	<i>F/p**</i>		<i>F</i> =1.195	<i>F</i> =3.126	<i>F</i> =1.746	
			<i>p</i> =0.304	<i>p</i>=0.045	<i>p</i> =0.176	
				a=c>b***		
Sigara kullanma alışkanlığı	Var	193	20.33±7.33	5.80±2.19	26.13±8.55	
	Yok	232	20.67±6.89	6.44±1.83	27.12±7.92	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =-0.492	<i>t</i> =-3.244	<i>t</i> =-1.230	
			<i>p</i> =0.623	<i>p</i>=0.001	<i>p</i> =0.219	
Öznel sağlıklılık değerlendirmesi	Orta/Kötü	137	21.12±5.72	6.64±1.78	27.86±6.37	
	İyi	288	20.18±7.64	5.92±2.10	26.11±8.92	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =1.563	<i>t</i> =3.453	<i>t</i> =2.321	
			<i>p</i> =0.119	<i>p</i>=0.001	<i>p</i>=0.021	
Algılanan gelir düzeyi	Kötü	87	20.79±7.06	6.11±2.12	26.90±8.01	
	Orta	273	20.02±6.70	6.18±1.95	26.21±7.84	
	İyi	65	20.23±8.41	6.09±2.22	28.32±9.81	
	<i>F/p**</i>		<i>F</i> =2.629	<i>F</i> =0.074	<i>F</i> =1.778	
			<i>p</i> =0.073	<i>p</i> =0.929	<i>p</i> =0.170	
COVID- 19 hastalığı geçirme durumu	Kendisi geçirmiş	144	20.47±7.54	5.86±2.10	26.34±8.82	
	Geçirmemiş	281	20.54±6.86	6.30±1.97	26.85±7.91	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =-0.090	<i>t</i> =-2.146	<i>t</i> =-0.605	
			<i>p</i> =0.929	<i>p</i>=0.032	<i>p</i> =0.546	
Yüz maskesi kullanma durumu	Her zaman	154	19.12±6.97	5.77±2.16	24.90±8.49	
	Düzensiz/Kullanmıyor	271	21.31±7.05	6.37±1.92	27.68±7.90	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =-3.081	<i>t</i> =-2.953	<i>t</i> =-3.395	
			<i>p</i>=0.002	<i>p</i>=0.003	<i>p</i>=0.001	
COVID-19'un yaşam kalitesine etkisi****	Yaşam kalitesine küçük etki	221	20.79±8.27	5.83±2.22	26.62±9.56	
	Yaşam kalitesine büyük etki	204	20.23±5.53	6.50±1.73	26.73±6.49	
	<i>t/p*</i>		<i>t</i> =0.828	<i>t</i> =-3.486	<i>t</i> =-0.141	
			<i>p</i> =0.408	<i>p</i>=0.001	<i>p</i> =0.888	
COVID-19 salgını başladığından bu yana kendisini nasıl hissettiği	Endişeliydim. halen öyle hissediyorum. zaman geçtikçe endişem arttı (a)	98	19.83±5.29	6.19±1.87	26.03±6.27	
	Daha endişeli hissediyordum. zaman geçtikçe rahatladım (b)	221	20.17±5.96	6.52±1.69	26.69±6.89	
	Salgın başladığında rahattım. halen rahatım (c)	106	21.87±10.00	5.35±2.55	27.23±11.68	
	<i>F/p**</i>		<i>F</i> =2.676	<i>F</i> =12.370	<i>F</i> =0.547	
			<i>p</i> =0.070	<i>p</i>=0.000	<i>p</i> =0.579	
				a=b>c***		
Araştırma Örneklemi için Toplam		425	20.52 ±7.09	6.15±2.03	26.67±8.22	

*Bağımsız gruplarda t testi, *t* ve *p* değeri**Tek Yönlü varyans analizi, *F* ve *p* değeri

***Posthoc Tukey’s b testi

**** Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği ile COVID-19’un Yaşam Kalitesine Etkisi Ölçeği puanları: Spearman Korelasyon testi, r_s ve p değeri ($r_s=0.113$, $p=0.020$)

Küçük işletme çalışanları ve esnafın Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği ve alt ölçeklerden aldıkları puan ortalamaları, bazı sosyo demografik ve sağlık özelliklerine dair değişkenler ile Tablo 5’te incelenmiştir. Araştırma kapsamındaki küçük işletme çalışanları ve esnafın Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği toplam puanının yüz maskesini düzenli kullandığını belirtenlerin daha düşük olduğu, alt ölçekler güven eksikliği ve risk puanlarının da düşük olduğu; düzensiz yüz maskesi kullanan ya da kullanmadığını ifade edenlere göre daha az tereddüt yaşadıkları belirlenmiştir ($p<0.05$). İşyerinin sahibi değil, işyerinde çalışan konumunda olan, ilköğretim veya üniversite mezunu, sigara içmeyen, sağlığını öznel olarak orta/kötü değerlendiren, COVID-19’un yaşam kalitesine büyük etkisi (3,50 puan üzerinde) olduğunu belirten ve salgında endişeli olup, halen endişeli ya da azaldığını belirten küçük işletme çalışanları ve esnafın Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği Risk alt ölçeği puanları, diğerlerine göre daha yüksek bulunmuştur ($p<0.05$). Araştırma kapsamındaki küçük işletme çalışanları ve esnafın COVID-19 salgınının yaşam kalitelerine etkisine yönelik algıları ile pandemide aşı tereddüt düzeyleri arasındaki ilişki incelendiğinde pozitif yönde zayıf düzeyde ilişki olduğu saptanmıştır ($r_s=0.113$, $p=0.020$). Bu bulgu katılımcılar için pandeminin yaşam kalitesi üzerindeki algılanan etkisi arttıkça, pandemide aşıya karşı güvensizliğin arttığını göstermektedir.

TARTIŞMA

Dünyada İtalya, Almanya, Belçika, Güney Afrika, Kanada, Malezya, Amerika Birleşik Devletleri gibi birçok ülkede COVID-19, bu on yılda tanımlanan ilk yeni meslek hastalığı olarak literatüre geçmiştir (Koh, 2020). Bu durumda, küçük işletme çalışanları ve esnafın maruz kaldığı meslek hastalığı riski olarak ayrıca ele alınması yanında, kendisinin COVID-19 hastalığı geçirdiğini belirtenlerin (%33.9) sağlık riskleri (BKİ; sigara, kronik hastalık vb.) ile göz ardı edilmemesi gereklidir. Araştırmada yanıt aranan sorular çerçevesinde, küçük işletme çalışanları ve esnafın COVID-19 salgını sağlık riskleri, yaşam kaliteleri ve aşı tereddütleri hakkında önemli bulgular elde edilmiştir.

Manisa’da kent merkezinde küçük işletme çalışanları ve esnafın; COVID-19 salgının yaşam kalitelerine etkisine yönelik algıları ortanın üzerinde yükseğe yakın bulunmuştur. Ülkemizde salgının başladığı dönemde sanayi işletmelerinde çalışan işçiler ile yapılan çalışmada ve 18-65 arası 1069 kişi ile yürütülmüş başka bir araştırmada COVID-19’un algılanan yaşam kalitesi ile anksiyete ve depresyon düzeylerini en çok etkilediği saptanmıştır (Delen ve Peksan, 2020; Sümen ve Adıbelli, 2022). Bu çalışmalarda, işyeri politikalarının eksikliği, koruyucu ekipman temini eksikliği ve işyeri politikalarından memnuniyetsizliğin sağlıkla ilgili yaşam kalitesi üzerindeki olumsuz etkisine vurgu yapılmıştır. Hong Kong’da COVID-19 salgını sırasında 1049 çalışan üzerinde çevrimiçi anket uygulaması ile gerçekleşen çalışmada, çalışanların %64’ünün yaşam kalitesinin beş boyutundan en az birinde sağlık sorunu yaşadığını; en yüksek oranda (%55) kaygı/depresyon sorunu yaşadığını bildirmiştir (Wong ve diğerleri, 2022). Literatürde özellikle esnaf lokantalarının; krizlerdeki kırılgan yapıları, özellikle sermayelerinin zayıf ve güçsüz oluşu gibi nedenlerle daha şiddetli çok boyutlu etkilenim yaşadıkları vurgulanmıştır (Kalogiannidis, 2020).

COVID-19 salgınının, dünya çapında insanların fizyolojik ve psikolojik stresle karşı karşıya kalmasına neden olduğu belirtilmektedir (Yang, Huo, Li ve Jiang, 2020). Bu çalışmada da Manisa’da kent merkezinde küçük işletme çalışanları ve esnafın; COVID-19 salgınına dair endişe düzeyleri incelendiğinde yaklaşık yarısının (%52) salgın başlangıcına göre daha rahatladığı, beşte birinin (%20.5) salgın başladığındaki gibi halen endişeli olduğu saptanmıştır. Endişe kaynakları olarak en çok ailesinin (özellikle çocuklarının) sağlığından, COVID-19 virüsünü kaparak hasta olup, ölmekten ya da yoğun bakıma yatmaktan ve ekonomik sıkıntı, para ve iş kaybından endişe yaşadıkları belirlenmiştir. Yurt dışında bir çalışmada COVID-19 salgını sırasında 1049 çalışanın neredeyse tamamının, işyerlerinde kendisinin COVID-19’dan enfekte olmasından ve ailelerinin de etkilenmesinden endişe duyduğu gösterilmiştir (Wong ve diğerleri, 2022). İki çalışmada bulgusunda da risk algısı kavramlarının çoğunlukla teoriye dayalı olmaktan öte pragmatik olduğu değerlendirilebilir (Leppin ve Aro, 2009). Bu çalışmada aile üyelerinin enfekte olmasıyla ilgili endişe düzeyinin yüksek olması, çalışma örnekleminin çoğunluğunun (%64) işyerinde çalışan konumunda olduğu düşünüldüğünde; aile bireyine bakma sorumluluğu ya da kayıp riski ile stres kaynağı olabileceğinden kaynaklı olabileceği söylenebilir. COVID-19 salgınında esnaf lokantalarının yaşadıkları sorunları belirlemek için yapılmış nitel bir araştırmada, salgının ekonomik açıdan getirdiği problemlerin yanı sıra psikolojik sorunlara neden olduğunu belirten esnaf, “psikolojimiz bozuldu” diyerek salgının çok boyutlu etkilerini vurgulamışlardır (Kılınç Şahin ve Özgürel, 2022).

Bir araştırma şirketine ait Türkiye koronavirüs salgını kamuoyu araştırmasında, 800 kişilik örnekleme yer alan 18 yaş üzeri bireylerin çoğunluğunun (%56) salgının başlangıcından bu yana endişeli ruh hali sürerken, çok küçük bir grubun (%7) başlangıcından bu yana rahat hissettiği belirlenmiştir. Toplumda zaman içinde ruh halinin değiştiği, araştırmaya katılanların %27’sinin süreç içerisinde endişelerinin azaldığı ve rahatladığı bildirilmiştir. Bunun tersi

başlangıçtaki rahatlık yerine endişeli olduğunu söyleyenler %10'luk grup olmuştur (Ipsos, 2021). Ülkemizde salgının ilk döneminde sanayi işletmelerinde çalışan sendikali mavi yakalı 1062 işçi ile yapılmış çalışmada da işçilerin %92'si aile bireylerine hastalık taşıma korkusu yaşadığını, %42'si (440 kişi) işsiz kalma endişesi taşıırken, %37'sinin salgın sonrasında olumsuz değişimlerin yaşanacağı düşüncesi olduğu bulunmuştur (Delen ve Peksan, 2020). COVID-19 salgını sırasında çalışmaya devam eden farklı sektörlerden 801 çalışan ile yapılmış kesitsel bir çalışmada, çalışanların %25.2'sinin yüksek kaygı eğilimi gösterirken, %38.5'inin orta düzeyde kaygı eğilimi gösterdiği belirlenmiştir (Çelikkalp, Irmak ve Ekuklu, 2021). Bhatti ve Lisaniler (2021) yaptıkları çalışmada Kıbrıs Türk Esnaf ve Zanaatkarlar Odası üyesi esnafın COVID-19 salgın sürecinden %81'inin büyük ölçüde olumsuz, %18'inin olumsuz etkilendiği, %1'inin ise orta düzeyde etkilendiği saptanmıştır. Yapılan araştırmalarda salgın döneminde Konya-Karaman bölgesinde ayda 20-25 işyerinin kapandığı, Samsun ilinde ise esnafın bir taraftan salgından korunmaya çalıştığı, öte taraftan da geçim sıkıntısıyla mücadele ettiği ifade edilmiştir (Mevlâna Kalkınma Ajansı, 2023; Şahin, 2021). Yapılan tüm araştırmalar ve bu araştırma sonuçları, salgın döneminin küçük işletme çalışanları ve esnaf için birçok açıdan zor geçtiğini göstermektedir. Bir de bunun ekonomik boyutu başta olmak üzere sağlık ve sosyal boyutları dikkate alındığında, salgın sürecinin boyutu giderek daha karmaşık bir yapı kazanmaktadır.

Küçük işletme çalışanları ve esnafın; salgın süreci devam ederken aşı tereddüdü düzeylerinin yani pandemide aşıya karşı güvensizliğin orta düzeyde, risk algılarının daha yüksek (ortanın üzerinde) olduğu tespit edilmiştir. Literatürde bireysel riskten kaçınmanın da aşılarda uygulanmasını etkileyen bir faktör olduğu vurgulanmaktadır (Healy ve Pickering, 2011). Aşı tereddütlüğü ile aşılama hızları yavaşlayabilmektedir. Araştırma grubundaki küçük işletme çalışanları ve esnafın büyük çoğunluğunun (%80'nin) genelde yüz maskesi kullanma alışkanlığı olmasına rağmen kullanım standartlara uygun takmadıkları düşünüldüğünde aşı tereddütlerinin orta ve yüksek olması sağlık riski ve ölüm açısından önemli bir bulgudur. Çünkü ABD'de yapılmış bir çalışmada farklı meslek/iş kategorilerinde yüksek ölüm oranı pandemi öncesi ölüm oranlarıyla karşılaştırıldığında, bazı çalışan gruplarında önemli ölçüde ölümlerin artmış olduğu bildirilmiştir. Bunlar gıda ve tarım, ulaşım veya lojistik, tesisler, imalat, sağlık ve acil servisler ve perakende sektöründe çalışanlardır.

Çalışmada bu bulgu yüz yüze zorunlu çalışmanın, koronavirüs enfeksiyonunun muhtemel bir bulaşma yeri olması nedeniyle beklendiği olarak yorumlanmış ve mücadelede aşılama ve işyeri ortamlarında sağlık talimatlarının katı bir şekilde uygulanmasının önemi üzerinde durulmuştur (Chen ve diğerleri, 2020). Yurt dışı bir çalışmada COVID-19 enfeksiyonu riski ile ön saflarda çalışanların pandemi boyunca maruz kalmaları nedeniyle aşıya karşı tutumları arasında pozitif bir ilişki olmadığını ancak işle ilgili ekonomik risk algısının hem ABD'de hem de Birleşik Krallık'ta COVID-19 aşısına yönelik tutumları etkilediğini ortaya koymuştur (Moore ve diğerleri, 2024). Yüksek gelirli ülkelerdeki literatür incelemesinde, COVID-19 aşı tereddüdüyle ilişkili faktörler üç kategoride gruplandırılmaktadır: aşıya özgü faktörler (güvenlik ve gelişimle ilgili endişeler), birey/grup faktörleri (daha düşük risk algısı ve bilime/sağlık hizmetlerine güven) ve bağlamsal faktörler (demografik değişkenler ve politik inançlar dahil) şeklindedir (Aw, Seng, Seah ve Low, 2021). Streefland, Chowdhury ve Ramos-Jimenez (1999) aşı kabul kalıplarında daha geniş sosyo-kültürel bağlamın anlaşılmasının önemini vurgulamakta; aynı şekilde Sturm, Mays ve Zimet (2005) de kültürel açıdan aşılamaı sosyal bir norm olarak değerlendirmenin, aşı kabulünde güçlü bir itici güç olacağını savunmaktadır.

Araştırmada düzensiz maske kullanımı olan ya da hiç kullanmayan, işyerinde çalışan konumunda olan, ilköğretim veya üniversite mezunu, sigara içmeyen, sağlığını öznel olarak orta/kötü değerlendiren, COVID-19'un yaşam kalitesine büyük etkisi olduğunu belirten ve salgında endişeli ve azalsa da halen endişeli küçük işletme çalışanları ve esnafın aşı tereddüdü puanları ve özellikle risk alt ölçeği puanları, diğerlerine göre daha yüksek bulunmuştur. Literatürde aşı tereddütünün genç yaş, kadın cinsiyeti, düşük gelir ve etnik köken ile ilişkili olmasına rağmen sosyo-demografik bilgilerin varyasyonun ana bir açıklaması olmadığı sonucuna varılmıştır (Freeman ve diğerleri, 2022; Curtis ve diğerleri, 2022). Bu çalışmada bulgularında da aşı tereddütüne özellikle risk alt ölçeğine ilişkin puanlarda sadece sigara içme, COVID-19 geçirme gibi riskli durumlara ait değişkenler belirleyici olmuştur. Bu noktada risk algısı kavramı akla gelmekte, risk algısını etkileyen belirleyicilerin başında güven önem arz etmektedir. Özellikle risk iletişiminde vurgulanan bu nokta, mesajın alıcısı eğer kaynağa güvenmiyorsa mesaja inanılmaması muhtemeldir anlayışıdır. Araştırmalar, COVID-19'un depresyon, anksiyete, stres, panik bozuklukları ve korku gibi çok çeşitli psikososyal ve zihinsel sağlık sorunlarını tetikleyebildiğini ve dolayısıyla bireylerin yaşamları ve fiziksel sağlığı için ciddi bir tehdit oluşturabildiğini göstermiştir (Ahorsu ve diğerleri, 2022; Yıldırım, Kaynar, Arslan ve Chirico, 2023). Başka bir çalışmada, COVID-19 korkusunun algılanan risk ve kaygının artması ve zihinsel sağlığın azalmasıyla ilişkili olduğu bulunmuştur (Yıldırım, Özasan ve Arslan, 2022).

Aşı tereddütünün kavramsal yapısında yer alan risk, bireyin bir olayın potansiyel olası zarar hakkındaki inançları şeklinde tanımlanmaktadır (Brewer ve diğerleri, 2007). Risk algısı sezgisel taramanın işlevi olan öznel bir yargıdır ve birçok kuram ve modelin temel noktasıdır. Örneğin Öznel Beklenen Fayda Kuramı'nda kararlar, farklı olasılıklara sahip alternatifler arasındaki seçimlerdir. Sağlık Kararları Modeli bir kişinin sağlık kararına ne kadar iyi uyduğunu/ bağlılığını tahmin edebilen birbiriyle ilişkili karar analizi, davranışsal karar kuramı ve sağlık inançları karmasıdır. Sağlık İnanç Modeli'nin bir sürümü ve uzantısı olan Koruma Motivasyonu Kuramı korkunun tutumlar ve

sağlık davranışları üzerindeki etkilerini açıklamak için önerilen, bireylerin sağlık ve güvenliklerine yönelik potansiyel tehditlere nasıl ve neden yanıt verdiklerini daha iyi anlamak için geliştirilmiştir. Bu kuram ve modellerin odağında, “kişilerin sağlık risklerini nasıl algıladıkları, algılarının ne ölçüde doğru olduğu ve risk algısı konusunda bilgiye nereden ulaşıldığının açıklanması” vurgusu bulunmaktadır (Sjoberg, 2000; Jackson, Allum ve Gaskell, 2006; Çetinkaya, 2021).

Sınırlılıklar

Çalışmanın bazı kısıtlılıkları mevcuttur. Katılımcılara aşı olma durumlarının özellikle sorulmaması tercih edilmiştir, çünkü çalışmanın yürütüldüğü sırada Türkiye gündeminde aşı tartışmaları yoğun şekilde yer alıyordu. Araştırma konusu aşı tereddüdü hakkında görüşlerini açıkça belirtmeleri amacıyla ve aşılamanın o dönemde henüz yaygın olmaması nedeniyle hastalık geçirme öyküsü ve ölçek puanları değerlendirilmiştir. Örneklemin bazı iş kollarını kapsamaması (sanayide bulunan iş yerleri, özellikli alan vb.) ve katılımcıların kilo, boy değerlerinin, özel değerlendirmelerini içeren beyanlarına dayalı olması yine sınırlılıklar arasında değerlendirilebilir.

SONUÇ

Sonuç olarak küçük işletme çalışanları ve esnafın aşı tereddütlerinde orta-yüksek düzeylerde risk ve güvensizlik algısı mevcuttur. Salgın sürecinde bu gurubun hem ekonomik hem de psikolojik ve sosyal yönlerden olumsuz etkilendikleri bulunmuştur. Küçük işletme çalışanları ve esnafın, aşı tereddütlerini gidermeye yönelik, etkinliği kanıtlanmış, “ulaşılması zor topluluklar” yerine “ulaşılması zor hizmetler” ile mücadele ve “tanıtım” yerine “bilgilendirmeye” odaklanan önlemlere ağırlık verilerek; aşı tereddütlerini ele alırken geçersiz kılmak ya da görmezden gelmek yerine doğrudan bunun hakkında konuşmak için açık diyalog gerekliliği aşıkardır (Moore ve diğerleri, 2024).

Aşılama konusunda etkisiz toplum sağlığı mesajlarını ve dil engellerini içermeyen, bilgilendirici mesajların kuram ve modele dayalı verilmesinin, ekonomik hayatın verimli şekilde devamlılığına ve insan sağlığına çok boyutlu katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Yazar Katkıları

Fikir: AÇ, MÇ; Tasarım: MÇ, AÇ; Veri Toplama ve/veya İşleme: MÇ; Analiz ve/veya Yorum: AÇ; Yazıyı Yazma: AÇ, MÇ; Eleştirel İnceleme veya Revizyon: AÇ, MÇ.

Teşekkürler

Çalışmaya desteklerinden dolayı Manisa Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Başkanlığı ve araştırmaya katılan küçük işletme çalışanları ve esnaflara teşekkür ederiz.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi yoktur.

Finansman

Bu çalışma, TÜBİTAK 2209/A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destek Programı tarafından 2021/ 1. Döneminde desteklenmiştir.

KAYNAKLAR

- Ahorsu, D.K., Lin, C.Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M.D., Pakpour, A.H. (2022). The Fear of COVID-19 Scale: Development and initial validation. *Int. J. Ment. Health Addict.* 20, 1537–1545. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>.
- Alves, J.C., Tan, Cheng, L., Luo, Y., Hao, W. (2020). Crisis challenges of small firms in macao during the COVID-19 pandemic. *Frontiers of Business Research in China*. 14(26), 1-23. <https://doi.org/10.1186/s11782-020-00094-2>.
- Aw, J., Seng, J.J.B., Seah, S.S.Y., Low, L.L. (2021). COVID-19 vaccine hesitancy—A scoping review of literature in high-income countries. *Vaccines (Basel)*. 9(8), 900–921. <https://doi.org/10.3390/vaccines9080900>.
- Baş, F.Y., Arslan, B., Türker, Y. (2016). Beden kitle indeksi düşük kişilerin biyopsikososyal yönden değerlendirilmesi. *Türk Aile Hek Derg.* 20 (2), 64-71. <https://doi.org/10.15511/tahd.16.21664>.
- Baykul, A. (2009). *Isparta il merkezindeki esnaf sorunları ve esnafın yerel ekonomi ile ilişkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Bhatti, F., Lisaniler, F.G. (2021). Kıbrıs Türk Esnaf ve Zanaatkarlar Odası üyelerine yönelik COVID 19’un İşletmelere Etkisi Anketi Değerlendirme Raporu. Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/351451806_Covid_19%27un_Isletmelere_Etkisi_Anketi_Sonuc_Raporu_Deve_t_kucuk_esnafin_daha_cok_yaninda_dursun_En_azindan_bir_can_suyu_olarak_devlet_maddi_yardimda_bulunursa_biz_de_carki_donduruz_2_Mayis_2021#fullTextFileContent Erişim Tarihi: 15.06.2022.
- Bish, A., Michie, S. (2010). Demographic and attitudinal determinants of protective behaviours during a pandemic: A review. *British Journal of Health Psychology*. 15, 797–824. <https://doi.org/10.1348/135910710X485826>.
- Black, S., Rappuoli R. (2010). A crisis of public confidence in vaccines. *Science Translational Medicine*, 2(61), 61mr1–61mr1. <https://doi.org/10.1126/scitranslmed.3001738>.

- Brewer, N.T., Chapman, G.B., Gibbons, F.X., Gerrard, M., McCaul, K.D., Weinstein, N.D. (2007). Meta-analysis of the relationship between risk perception and health behavior: The example of vaccination. *Health Psychol.* 26(2), 136-145. <https://doi.org/10.1037/0278-6133.26.2.136>.
- Chen, Y.H., Glymour, M., Riley, A., ... Bibbins-Domingo, K. (2021). Excess mortality associated with the COVID-19 pandemic among Californians 18–65 Years of age, by occupational sector and occupation: March through November 2020. *PLoS ONE*. 16(6), e0252454. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0252454>.
- Curtis, H.J., Inglesby, P., Morton, C.E., ... Goldacre, B. (The OpenSAFELY Collaborative). (2022). Trends and clinical characteristics of COVID-19 vaccine recipients: a federated analysis of 57.9 million patients' primary care records in situ using OpenSAFELY. *British Journal of General Practice*. 72 (714), e51-e62. <https://doi.org/10.3399/BJGP.2021.0376>.
- Çapar, H., Çınar, F. (2021). Pandemilerde Aşı Tereddüt Ölçeği: Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Gevher Nesibe Journal of Medical & Health Sciences*. 6(12), 40-45. <https://doi.org/10.46648/gnj.198>.
- Çelikkalp, Ü., İrmak, A.Y., Ekuklu, G. (2021). Working conditions and anxiety levels of employees who have to work during the COVID-19 pandemic. *Work*. 70(4), 1047-1055. <https://doi.org/10.3233/WOR-210643>.
- Çetinkaya, A. (2021). Halk sağlığı hemşireliğinde kuram ve modeller. Ö. Erkin, A. Kalkım, İ. Göl, (Ed.). *Halk Sağlığı Hemşireliği kitabı içinde* (s.55-86). Ankara: Çukurova Nobel Tıp Kitabevi.
- Delen, M.G., Peksan, S. (2020). COVID-19 ve işçiler: Salgının ilk döneminde sanayi işletmelerinde çalışan sendikalı işçiler (mavi yakalılar). İÜ İktisat Fakültesi İnsan Kaynakları Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Diamond, J.J., Becker, J.A., Arenson, C.A., Chambers, C.V., Rosenthal, M.P. (2007). Development of a scale to measure adults' perceptions of health: Preliminary findings. *Journal of Community Psychology*. 35(5), 557-561. <https://doi.org/10.1002/jcop.20164>.
- Doğanay S, Uçku ŞR. Yaşlılarda kötü sağlık algısı koroner kalp hastalığı ve ölümleri belirler mi? *Turkish Journal of Geriatrics*. 2012;15(4): 396–402. Erişim Adresi: http://www.geriatri.dergisi.org/uploads/pdf/pdf_TJG_682.pdf.
- Freeman, D., Loe, B., Chadwick, A., et al. (2022). COVID-19 vaccine hesitancy in the UK: The Oxford coronavirus explanations, attitudes, and narratives survey (Oceans) II. *Psychological Medicine*. 52(14), 3127-3141. <https://doi.org/10.1017/S0033291720005188>.
- Healy, C.M., Pickering, L.K. (2011). How to communicate with vaccine-hesitant parents. *Pediatrics*. 127(Supplement_1): 127–133. <https://doi.org/10.1542/peds.2010-1722S>.
- International Labour Organization. (2021). COVID-19 and the world of work: Impact and policy responses. ILO Monitor 1st Edition, Erişim Adresi: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_738753.pdf. Erişim Tarihi: 15.06.2021.
- Ipsos. (2021). Koronavirüs salgını ve toplum genel kamuoyu araştırması. Erişim Adresi: <https://www.ipsos.com/tr-tr/koronavirus-salginiyla-ilgili-kamuoyuyetuketicinin-nabzi>. Erişim Tarihi: 10.06.2021.
- İnce, C. (2020). Küresel afetin yerel yansımaları: COVID-19'un Bitlis esnafı üzerindeki etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 7(8), 130-145. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/56449/775149>.
- Jackson, J., Allum, N., Gaskell, G. (2006). Bridging Levels of analysis in risk perception research: The case of the fear of crime. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*. 7(1), Art. 20. <https://doi.org/10.17169/fqs-7.1.63>.
- Kalogiannidis, S. (2020). COVID impact on small business. *International Journal of Social Science and Economics Invention*. 6(12), 387-391. <https://doi.org/10.23958/ijssci/vol06-i12/257>.
- Kılınç Şahin, S., Özgürel, G. (2022). COVID-19 pandemisinin esnaf lokantalarına etkisi. *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*. 13(50), 1353-1358. <https://doi.org/10.35826/ijoes.3110>.
- Koh, D. (2020). Occupational risks for COVID-19 infection. *Occupational Medicine*. 70 (1), 3–5. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqaa036>.
- Leppin, A., Aro, A.R. (2009). Risk perceptions related to SARS and avian influenza: Theoretical foundations of current empirical research. *Int J Behav Med*. 16(1), 7–29. <https://doi.org/10.1007/s12529-008-9002-8>.
- Mevlâna Kalkınma Ajansı. (2020). COVID-19 salgınının TR52 (Konya-Karaman) bölgesindeki ekonomik ve sosyal etkileri, 2020. Konya Sanayi Odası, COVID-19 Ekonomik Durum Araştırması. Erişim Adresi: <https://www.mevka.org.tr/assets/upload/dosyalar/DsyolUuzP7292020104224AM.pdf>. Erişim Tarihi: 20.05.2023.
- Moore, S., Amendah, E.R., Clamp, C., Carter, N., Burns, C., Martin, W. (2024). Understanding vaccine hesitancy in US and UK frontline workers – The role of economic risk. *Safety Science*. 170, 106350. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2023.106350>.
- Moss, M. (2022). The pandemic accord: Actualizing ambition in 2022. United Nations Foundation. Erişim Adresi: https://unfoundation.org/what-we-do/issues/global-health/pandemic-accord-actualizing-ambition-in-2023/?gclid=EAlaIqObChMI-9fH_pWWgwMVjIVoCR2QbgsIEAAYASAAEgJtqPD_BwE. Erişim Tarihi: 14.12.2022.
- Repišti, S., Jovanović, N., Kuzman, M.R., ... Russo, M. (2020). How to measure the impact of the COVID-19 pandemic on quality of life: COV19-QoL—the development, reliability and validity of a new scale. *Global Psychiatry*. 3(2), 201-210. <https://doi.org/10.2478/gp-2020-0016>.
- Serdar, C.C., Cihan, M., Yüzel D., Serdar M.A. (2021). Sample size, power and effect size revisited: Simplified and Practical Approaches In Pre-Clinical, Clinical And Laboratory Studies. *Biochem Med (Zagreb)*. 31(1), 1-27. <https://doi.org/10.11613/BM.2021.010502>.
- Sjoberg, L. (2000). The methodology of risk perception research. *Qual Quant*. 34, 407–418. <https://doi.org/10.1023/A:1004838806793>.
- Streefland, P., Chowdhury, A.M., Ramos-Jimenez, P. (1999). Patterns of vaccination acceptance. *Soc Sci Med*. 49 (12), 1705-1716. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(99\)00239-7](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(99)00239-7).
- Sturm, L.A., Mays, R.M., Zimet, G.D. (2005). Parental beliefs and decision making about child and adolescent immunization: From polio to sexually transmitted infections. *J. Develop. Behavioral Pediatrics*. 26(6), 441-452. <https://doi.org/10.1097/00004703-200512000-00009>.
- Sümen, A., Adibelli, D. (2022). Adaptation of the COV19-QoL Scale to Turkish culture: Its psychometric properties in diagnosed and undiagnosed individuals. *Death Studies*. 46(10), 2298-2305. <https://doi.org/10.1080/07481187.2021.1925376>.

- Şahin, M. (2021). Salgın sonrası sosyal ilişkiler esnaflar üzerine sosyolojik bir inceleme. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)*. 6(2), 208-226. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1989820>
- Wong, E.L., Ho, K.F., Wong, S.Y., ... Yeoh, E-K. (2022). Views on workplace policies and its impact on health-related quality of life during coronavirus disease (COVID-19) pandemic: Cross-sectional survey of employees. *Int J Health Policy Manag.* 11(3), 344-353. <https://doi.org/10.34172/ijhpm.2020.127>.
- Yalçınkaya, M.H. (2017). Gelişen Türkiye’nin rekabetçi gücü Manisa sanayi bölgesi KOBİ’lerinin sosyo-ekonomik yapısı: SWOT Analizi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15(2), 279-308. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.324043>.
- Yang, Q., Huo, J., Li, J., Jiang, Y. (2020). Research on the influence of the COVID-19 epidemic on work stress of returning workers in China: A study based on empirical analyses of industrial enterprises. *Work*. 67,67–79. <https://doi.org/10.3233/WOR-203253>.
- Yıldırım, M., Kaynar, Ö., Arslan, G., Chirico, F. (2023). Fear of COVID-19, Resilience, and future anxiety: Psychometric properties of the Turkish version of the Dark Future Scale. *J. Pers. Med.* 13 (4), 597. <https://doi.org/10.3390/jpm13040597>.
- Yıldırım, M., Özaslan, A., Arslan, G. (2022). Perceived risk and parental coronavirus anxiety in healthcare workers: A moderated mediation role of coronavirus fear and mental well-being. *Psychol. Health Med.* 27(5),1095-1106. <https://doi.org/10.1080/13548506.2021.1871771>.